

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ РИМСЬКОГО НОТАРІАТУ

Нотаріус та його професійна діяльність вже давно стали частиною правової системи України. Чинне законодавство України встановлює випадки, в яких вчинення певних дій неможливо без участі нотаріуса чи особи, уповноваженої на здійснення функцій нотаріуса. З розвитком та ускладненням економічних відносин вагомість нотаріальної діяльності дедалі зростає.

Серед основних праць, присвячених історії інституту нотаріату, слід особливо підкреслити дослідження таких авторів, як Н. П. Ляпідевський, А. М. Фемеліди, Л. Е. Ясінська, В. М. Черниш, Л. Л. Шаповалова та інші. Думається, що сучасний інститут нотаріату не може бути достатньо глибоко усвідомлений без зв'язку з попередніми стадіями його розвитку. Застосування історичного методу дослідження до таких правових явищ, як інститут нотаріату, дозволяє розкрити сутність інституту нотаріату, його місце в правовій системі держави на різних етапах його розвитку та надати належну правову оцінку його функціональній та структурній побудові і, як наслідок, доцільність використання в якості еталону тієї чи іншої парадигми нотаріату.

Аналізуючи існуючий історичний матеріал з приводу нотаріальної діяльності, слід зазначити, що спочатку нотаріус, його статус, повноваження та функції мали відмінний від сьогоднішнього характер та специфіку. Однак вагомість діяльності нотаріуса протягом всієї історії людства була на високому рівні.

Перші історичні відомості, пов'язані з нотаріальною діяльністю, сягають ще часів Стародавнього Єгипту, де були так звані «агораномоси», діяльність яких пов'язувалася з письмовою фіксацією юридичних доказів. Але все ж таки, думається, що історія сучасного нотаріату починається з Стародавнього Риму, де нотаріус спочатку виконував механічну функцію писаря. Однак структура писарів, на яких покладалася функція документальної фіксації юридичних документів, виглядала більш складною системою, де писарі поділялися на декілька рангів, в залежності від ряду чинників.

Як пише один з небагатьох дореволюційних дослідників історії нотаріату, Н. Ляпідевський, нотаріат був тією установою, через яку значною мірою відбувалось сприйняття римського права і яка була провідником цього могутнього елемента сучасної цивілізації [3, IV].

Функціональне значення інституту нотаріату визначалося завдяки принципу «*fides publica*» — публічна довіра [4, 175]. Сутність цього принципу полягала у тому, що держава визнавала відповідний рівень довіри до документів, які були оформлені відповідно до вимог закону приватними особами, та гарантувала відповідний рівень захисту цих документів нібито це був публічний акт. За таким документом закон закріплював виконавчу та доказову силу. Принцип публічної довіри існує і сьогодні, більш того, значення його з часом лише

зросло, оскільки законодавцем введено норми, якими передбачається обов'язковість нотаріального посвідчення деяких правочинів (наприклад: ст. ст. 657, 719, 732 Цивільного кодексу України та інші). До того ж ст. ст. 219–220 Цивільного кодексу України пов'язують нікчемність окремих видів правочинів у випадку недодержання нотаріального посвідчення цих правочинів.

Формалізм, притаманний римському праву, спричинив появу цілої низки правових конструкцій, дотримання яких було обов'язковим для усіх осіб, які мали намір, наприклад, звернутися до суду, при цьому супутню, допоміжну роль у цих питаннях відігравав юрисконсульт. Одночасно з цим поступово з'являється новий клас осіб, які повинні були мати знання у сфері права та вміння писати, обов'язком яких було документальна фіксація конкретного юридичного факту. З цього моменту поступово починає формуватися інститут писарів, які залежно від епохи, обсягу прав та інших визначальних елементів по-різному іменувалися.

В епоху республіки інститут писарів складався з *scribae ma exceptores et notarii* [3, 3]. Цікавим є те, що поділ на ці дві категорії писарів був заснований на загальновідомому поділі на *jus publicum ma jus privatum*, оскільки *scribae* знаходилися на державній службі і діяльність їх пов'язувалась з діяльністю держави та її інтересів, в свою чергу *exceptores et notarii* знаходилися на службі приватних осіб та приватних інтересів.

На жаль, до наших часів не збереглося детальної інформації щодо структури інституту *scribae*, їх прав та обов'язків. Однак та незначна кількість інформації, що дійшла до наших часів, дозволяє зробити декілька висновків. По-перше, *scriba* обиралися магістратом лише з вільних осіб, тобто римських громадян, до того ж не позбавлених цивільної честі з будь-яких причин. Це автоматично формувало особистісний ценз для представників даної професії. Суспільне становище *scribae* було доволі значним, про що свідчить велика кількість випадків згадування про відповідні *honores* (почесті якими наділявся *scriba*) на погребальних дошках *scriba*. По-друге, ця професія носила відплатний характер і закріплювалась за *scriba* довічно. Серед цікавих специфічних рис *scriba* було також те, що він мав право продати своє місце іншій особі або поставити замість себе вікарія (замісника у прямому сенсі), якого у випадку професійної невідповідності магістрат *scriba* мав право звільнити від займаної посади. Основні обов'язки *scriba* полягали у виготовленні *tabulae publicae* — публічних документів та веденні рахунків. Виписки з них та копії цих публічних документів *scriba* повинні були надавати будь-якій особі, яка мала в цьому потребу. Послугами *scribae* користувалися навіть претори під час судових процесів. *Scribae* повинен був вести особливий судовий журнал, до якого вносилися найважливіші елементи судової процесії.

Колектив *scribae* утворював собою корпорацію, яка була схожа на сьогоденні державні нотаріальні контори, в яких працює декілька нотаріусів. Чітко визначених кількісних меж *scribae* не було встановлено, але, як правило, їх кількість була «у межах необхідного». Особливою повагою користувалися корпорації служивих писарів — *scribae quaestorii*, які до того ж були найбільш

численними. Вони склалися з трьох декурій, які знаходились на службі при місцевому квесторі, а більш пізніші згадування про них свідчать про їх перехід до префектів *aerarium*.

Іншими двома категоріями служилих писарів були едільські писарі — *scribae aedilicii* та трибунські писарі — *scribae tribunicii*. Історичні дані щодо цих категорій до нас практично не дійшли, що, напевно, пов'язано з тим, що це були нижчі розряди писарів, які не мали такої поваги та вагомості, як звичайні *scribae*.

Іншим розрядом писарів, що займалися фіксацією юридичних дій, були писарі, що знаходились на службі приватних осіб і були вони своєрідними домашніми секретарями у заможних римлян. Приватні писарі поділялися на дві категорії в залежності від наявності чи відсутності свободи у писаря. *Exceptores* були вільними писарями, а *notarii* відносились до категорії рабів. Іноді *Exceptores* іменувалися *librarius*, про що свідчать поодинокі згадування про *librarius*, що займалися фіксацією юридичних правочинів. Саме від назви такої категорії писарів, як *notarii*, і пішло слово нотаріус, оскільки писарями цієї категорії робилися особливі стенографічні позначки (*notae*) на полях під час диктування тексту документа.

Підводячи певний підсумок дослідження республіканського періоду римської держави, необхідно звернути увагу на те, що *scribae* були не просто освічені люди, а й мали знання у сфері права, що підтверджується участю писарів у веденні *codices* та підготовкою декретів магистратів (*pericula magistratum*). Навіть в одному з написів едільських писарів він іменується *iurisprudens* [3, 12].

В епоху Римської імперії республіканські інститути зазнали серйозної трансформації, яка, в тому числі, торкнулася і інституту нотаріату. *Exceptores*, які були вільними писарями за часів республіки, стало загальною назвою всіх представників професії писарів. У період республіки вагомість професії писаря поступово зростає, що підтверджується наданням їм окрім офіційної плати, в якості привілеїв, військових звань. Посада ексептора була фактично першим кроком на державній службі, що стало формувати ценз нового характеру. Тепер до професії ексептора допускалися не просто правоздатні громадяни, але і члени знатних сімей. У той час на користь ексепторів поступало мито, розмір якого визначався у кожному випадку окремо.

За аналогією ексепторів, категорія приватних писарів (*notarii*) була віднесена до офіційних державних інститутів, де *notarius* вже став імператорським секретарем. До їх обов'язків входило ведення протоколів та підготовка всіх розпоряджень кесаря. Титул нотаріуса зберігався за імператорськими секретарями навіть після виходу з посади та переходу на більш високий статус.

В імперський період статус писарів практично не змінювався. Професія писарів набувала все більшого розширення, що підтверджувалось проникненням її до церкви. Писарі єпископів, які іменувалися *notarii*, були зобов'язані записувати виступи єпископів перед народом та окремі бесіди.

Розглянувши інститут писарів на різних стадіях його існування, слід окремо звернути увагу на такий інститут, як табеліонат (*tabelliones*). Вперше табе-

ліони згадуються на початку III століття у сентенціях Ульпіана. Табеліони не знаходились ані на державній службі, ані на службі заможних римлян. Вони були особливою категорією самозайнятих осіб, що займалися складанням юридичних актів та судових документів, заповітів під контролем та впливом державної влади за встановлену винагороду [5, 4]. Саме цей інститут і став зачатком інституту, який сьогодні здобув назву — нотаріат [3, 21]. Табеліоном могла бути будь-яка особа, що мала знання у сфері права. Ульпіан, згадуючи про табеліонів, порівнював їх з юрисконсультами та адвокатами. За аналогією з сьогоdnішнім нотаріатом, табеліони здійснювали свою діяльність у конторах і лише у деяких випадках законом дозволялося їм вчиняти дії поза приміщенням контори, наприклад в будинку клієнта.

Основа порядку вчинення правочинів табеліонами має багато спільного з сьогоdnішнім порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами. Відповідно до історичних фактів, особи, що бажали укласти договір, зверталися до табеліона та з'ясовували з табеліоном основні умови правочину. На підставі цього табеліоном складався правочин на спеціальному гербовому папері (*protocollum*). Потім він зачитувався сторонам при свідках та підписувався сторонами та свідками. Останнім був підпис табеліона з позначення про прочитання тексту договору уголос. Маються факти того, що іноді сторони замість особистого підпису використовували хрести, які у випадках їх безграмотності заміняли особистий підпис. Спочатку місцем, де табеліони здійснювали свою діяльність, були суди, але потім вони провадили свою діяльність у державних радах при імператорі та кесарських намісниках у провінціях.

Окремо слід звернути увагу на використання печатки на документах, засвідчених табеліоном. У римлян, використання печаток на документах було лише додатковим засобом захисту від підробки документів. Засвідчення же підписів за допомогою печаток стало розповсюдженим лише у період середньовіччя. Задля надання акту, вчиненого табеліоном, статусу публічного акта, інформація щодо їх вчинення вносилась до судових протоколів (*gesta*) [2, 7]. Слід мати на увазі, що завдяки тому, що до нашого часу дійшла велика кількість документів, складених табеліонами, ми маємо змогу скласти більш детальну уяву про самі документи, складені табеліонами, ніж про сам інститут табеліонату. Н. Ляпідевський зазначає, що як зовнішня, так і внутрішня сторони документів, складених табеліонами, мають однаково важливе значення [3, 70]. Зовнішня сторона складалася з письмового матеріалу, формату, мови та шрифту.

Письмовий матеріал викладався спочатку на дерев'яних дощечках, що мали назву *caudex*, але вже дуже скоро серед табеліонів набув великої популярності єгипетський папір, виготовлений з листя, який мав назву папірус [3, 70–71]. Наступним матеріалом, на якому табеліон викладав текст документа, став пергамент, який виготовлявся зі шкіри тварин [3, 73]. Також до нашого часу доходять звістки про використання табеліонами гербового паперу, який за своїм смисловим значенням дуже нагадує сьогоdnішні бланки нотаріальних документів, на яких нотаріус повинен вчиняти нотаріальні дії.

Формат документа носив характер геометричної форми документа. Наприк-

лад, документи, викладені на дерев'яних дошках, були, як правило, квадратні, а пізніші документи, що викладалися на папірусі та пергаменті, носили форму прямокутника, що нагадує стандартну форму звичайних аркушів паперу [3, 75].

Мова викладення документа була латинською, але це не виключало можливість використання грецької мови у деяких випадках. Цікавим є те, що великого значення набував шрифт, яким викладався документ. В залежності від історичного проміжку часу він міг бути або прямим без будь-яких нахилів та овальних форм або мати нахил та іншого роду графічні особливості, у будь-якому разі розвиток шрифту був націлений на спрощення викладення документа.

Побіжно розглянувши зовнішню сторону табеліональних документів, слід звернути увагу на їх внутрішню сторону, яка містила саму конструкцію документа. Внутрішня конструкція містила правові конструкції, за якими викладалися конкретні правочини, тобто конструкцію купівлі-продажу, найму та інше. Це були свого роду типові форми правочинів, які приймалися на законодавчому рівні, або ж впливали із звичаю. Як правило, кожна конструкція поділялась на три частини: 1 — вступ; 2 — викладення предмета правочину та змісту правовідносин; 3 — заключення [3, 90].

Цікавим моментом в історії нотаріату в римському праві є співвідношення таких інститутів, як табеліонат та табулярії (*tabularii*). Питання їх тотожності не раз ставало предметом дискусій у наукових колах. Ще Н. Ляпідевський виступав противником ототожнення цих правових явищ римського права [3, 29–30]. Основними відмінностями були: 1) *tabularii* в джерелах називається *persona publica*, тоді як жодне джерело так не називає табеліони; 2) документи *tabularii* мають *fides publica* тільки через його присутність, тобто вони рівноцінні судовому акту і замінюють його, а для того, щоб складений табеліоном документ мав *fides publica*, його потрібно ще внести в протокол (*gesta*), тобто потрібна ще інсинуація; 3) табулярії й табеліони різко різняться один від одного як дві самостійні установи.

Серед науковців сьогодення також не існує єдиної позиції щодо співвідношення табеліонів та табулярії. Табулярії складали особливі акти з приводу усиновлення, складання заповітів тощо на відміну від простих табеліонів, які були фактично простими секретарями. Акти або *instrumenta*, навіть публічні, набували доказову силу лише в тому випадку, коли вони були зареєстровані в публічних реєстрах. У зв'язку з цими неоднозначними положеннями серед дослідників нотаріату є такі, що вважають, що ці поняття не можна ототожнювати, оскільки у сучасному розумінні, вони більше були юрисконсультами, а складені ними документи не мали законної сили. На думку В. В. Комарова, у випадку подання документів, підготовлених табеліоном, до суду із занесенням до протоколу вони набувають сили публічних актів [2, 4]. Інших міркувань дотримується М. А. Долгов, який вважає, що табеліони, табулярії та нотаріуси дуже тісно пов'язані один з одним, тому що походження цих слів пов'язані з сутністю поняття нотаріату та юридичної влади [1, 78].

Якщо проводити аналіз функціонального навантаження та правового стано-

вища всіх трьох категорій осіб, можна сказати, що кожний з названих видів містить у собі певні зачатки сучасної парадигми нотаріату з відмінностями та особливостями, викликаними умовами правового та економічного розвитку суспільних відносин. Отже, інститут табеліонату мав багато спільних рис із сучасним нотаріатом. Однак було б помилковим їх ототожнювати з сучасними положеннями нотаріату, оскільки документи, складені табеліонами, не мали публічної сили без додаткових процедурних дій.

Одним з історичних етапів генезису інституту нотаріату був церковний нотаріат. Досі ведуться дискусії з приводу дати зародження інституту церковного нотаріату. Деякі історики вважають, що він бере свій початок з євангельських текстів, оскільки, як вже було сказано, нотаріус у первинному своєму стані виконував суто механічну функцію записування тексту. Але найпоширенішою думкою є те що церковний нотаріат бере свій початок з II–III століть, коли нотаріусів запрошували бути присутніми та вести запис бесід та виступів єпископів перед народом.

За своїм устроєм церковний нотаріат нагадував звичайний світський нотаріат того часу, однак розвиток його йшов дещо виокремлено від останнього. У зв'язку з поступовим зростанням впливу церкви на діяльність держави та її органів вже з VIII століття нотаріусів церкви починають відносити до державних службовців. Вважається, що саме з цих часів з'являється термін *notarii publici* — публічний нотаріус. Звичайний же нотаріат лише з середини XI століття закріплюється в якості посади державного службовця. За аналогією світського нотаріату, церковний нотаріат успадкував тенденцію закріплення церковного нотаріуса за практично кожним церковним приходом.

У церковні нотаріуси обиралися особи, які мали пізнання у стенографії та мали відмінні моральні та інтелектуальні якості. Становище церковних нотаріусів поступово зростало і доказом цього стали непоодинокі випадки призначення з числа церковних нотаріусів єпископів та навіть пап [3, 108]. Поступово у церковному нотаріаті з'являється ще один вид посадових осіб, схожих за своїм функціональним призначенням з табуляріями, це *scriniarii* [3, 110–111]. Подібно табуляріям вони складали документи замість нотаріусів і поступово посада скриніарія та церковного нотаріуса зливаються.

Як правило, церковний нотаріат Римської держави поділявся на два види: 1 — призначені для потреб церкви; 2 — призначені для мирян.

В обов'язки перших входила обов'язкова присутність на публічних виступах єпископів, складання актів стосовно діяльності церкви (щодо обрання або зняття з посади єпископа), складання актів відпущення рабів на волю та деякі документи, що були пов'язані з даруванням майна на користь церкви.

Нотаріуси, призначені для мирян, стали своєрідною трансформацією інституту світського нотаріату табеліонів, який поступово прийшов у занепад, у зв'язку із зниженням рівня освіти та впливом варварів. У зв'язку з цим ця категорія церковних нотаріусів стала фактичною аналогією табеліонату.

Підсумовуючи проведений аналіз історії формування та розвитку нотаріату, можна стверджувати про наявність послідовної рецепції основ нотаріату

Стародавнього Риму у вітчизняному законодавстві. Велика кількість базисних елементів побудови інституту нотаріату, з певною долею трансформації, була запозичена вітчизняним законодавством, серед яких окремо можна виділити необхідність участі свідків у визначених законом випадках, необхідність власноручного підпису документа, прошивання документів та проставлення на них печатки нотаріуса, використання гербового паперу для вчинення нотаріальних дій, необхідність вчинення дій нотаріуса у конторах і, як виняток, у будинку клієнта та інше.

Література

1. Долгов М. А. Большая история нотариата // Нотариус. — 2000. — № 3. — С. 76–80.
2. Комаров В. В. Нотариат и нотариальный процесс : учебник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. — Х. : Консум, 1999. — 240 с.
3. Ляпидевский П. История нотариата. Т. I / П. Ляпидевский. — М. : Университет. тип. (Катков и К°), 1875. — 310 с.
4. Медведев И. П. Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт) / И. П. Медведев. — Ленинград : Наука, 1988. — 264 с.
5. Фемелиди А. М. Русский нотариат. История нотариата и действующее нотариальное положение 14 апреля 1866 г. / А. М. Фемелиди. — С.Пб. : Изд. Я. А. Капторовича. 1902. — 258 с.

Анотація

Orzih Ю. Г. До історії формування та розвитку Римського нотаріату. — Стаття.

Стаття присвячена розгляду історії формування та розвитку інституту нотаріату у Римській державі на різних етапах її існування.

Ключові слова: нотаріус, інститут нотаріату, табеліонат, церковний нотаріат.

Аннотация

Orzih Ю. Г. К истории формирования и развития Римского нотариата. — Статья.

Статья посвящена рассмотрению истории формирования и развития института нотариата в Римском государстве на разных этапах его существования.

Ключевые слова: нотариус, институт нотариата, табеллионат, церковный нотариат.

Summary

Orzih Y. G. On the History of Formation and Development of the Roman Notary. — Article.

The article is devoted to the history of the formation and development of the institution of notaries in the Roman state at different stages of its existence.

Keyword: notary, institution of notaries, tabellionat, church notary.